

HATTAT MEHMED ŞEVKET VAHDETÎ EFENDİ'NİN OSMANLI BANKASI İÇİN TASARLADIĞI BANKNOTLAR

Hasret GÜNDÜZ¹

Geliş Tarihi: 22.05.2024 Kabul Tarihi: 01.01.2025

ÖZ

Osmanlı Bankası, 4 Şubat 1863'te kurulduktan hemen sonra iki yüz kuruş, iki altın meci diye ve beş altın meci diye değerinde üç banknot ihraç etmiştir. Bu banknotların tasarımı ve hâkk (kazıma) işlemleri için dönemin önemli hattatlarından Vahdetî Efendi görevlendirilmiştir. Osmanlı Bankası için hazırlanan bu banknotlar, tarihî bir belge niteliği taşımanın yanı sıra, Vahdetî Efendi'nin tasarım gücünü de ortaya koymaktadır. Vahdetî Efendi, hattatlığın yanı sıra ressamlık, hakkâklık ve Kâtî sanatıyla da ilgilenmiş, çok yönlü bir sanatçı olarak tanınmıştır. Otuz sekiz yıllık kısa ömrüne birçok güzel eser sığdırarak veda etmiştir. Bu çalışmada, Vahdetî Efendi'nin hayatı ve sanat anlayışı incelenerek, onun sanat mirasını daha yakından tanımayı amaçlanmıştır. Ayrıca tasarımı, 1863 yılında Vahdetî Efendi tarafından gerçekleştirilen Osmanlı Bankasının ilk banknotlarını sanat çerçevesinde değerlendirerek tarihî süreci hakkında bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Hat sanatı, Hattat, Banknot, Kâime, Mehmed Şevket Vahdetî.

ABSTRACT

THE BANKNOTES DESIGNED BY CALLIGRAPHER MEHMED ŞEVKET VAHDETİ EFENDİ FOR THE OTTOMAN BANK

The Ottoman Bank, shortly after its establishment on February 4, 1863, issued three banknotes with values of 200 kuruş, 2 gold meci diye, and 5 gold meci diye. The design and engraving of these banknotes were entrusted to one of the prominent calligraphers of the time, Vahdetî Efendi. These banknotes, prepared for the Ottoman Bank, not only serve as historical documents but also showcase Vahdetî Efendi's expertise in design. In addition to his mastery of calligraphy, Vahdetî Efendi was also involved in painting, engraving, and the art of paper cutting, gaining recognition as a versatile artist. He left behind many beautiful works during his short life of thirty-eight years. This study aims to explore Vahdetî Efendi's life and artistic philosophy, providing a closer look at his artistic legacy. Additionally, the first banknotes of the Ottoman Bank, designed by Vahdetî Efendi in 1863, will be evaluated in an artistic context, offering insights into the historical process.

Keywords: The art of calligraphy, Calligrapher, Banknote, Kâime, Mehmed Şevket Vahdetî.

¹ Yüksek Lisans, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Geleneksel Türk Sanatları Programı hasretgunduz3434@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4021-3380

Giriş

Mehmed Şevket Vahdetî Efendi 1249 / 1833'te İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Mahlası Vahdetî'dir. Hâcegân-ı Divanı Hümâyûn'dan Hacı Nûri Efendi'nin oğludur. Babasını on üç yaşında kaybetmesine rağmen iyi bir tahsil hayatı geçirerek devlet işlerinde memurluk görevine getirilmiştir. Dönemin bir geleneği olan dinî ilimlerden icâzet almış, aynı zamanda güzel sanatlara merakı dolayısıyla Sâlih Ferdi Efendi'den sülûs ve nesih yazı meşk ederek 1262 / 1846'da icâzet almaya hak kazanmıştır. Yazıda daha da derinleşmek adına dönemin ileri gelen hocalarından Kazasker Mustafa İzzet Efendi'den ders almaya başlamış ve hocası gibi sanatını en güzel şekilde icra etmeye muvaffak olmuştur. Celî sülûste Mustafa Râkım tavrıyla yazmıştır (Serin, 2010, s. 203). Sanata olan merakı hattatlığın yanında resim sanatı, hakkâklık ve kâtî

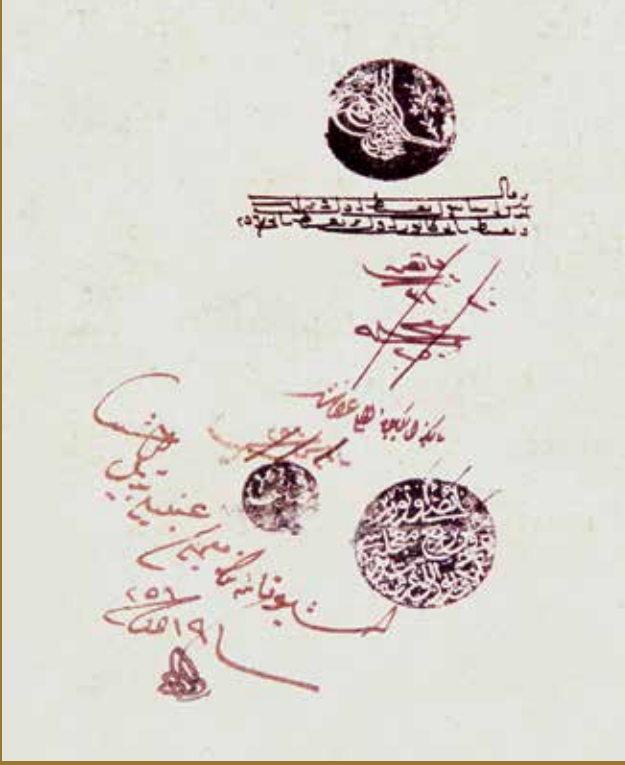
Görsel 1: Mehmed Şevket Vahdetî Efendi
Kaynak: (Refia Kerrâ Atasagun Fotoğraf Arşivi)

sanatıyla da uğraşmasını sağlamıştır. Vahdetî Efendi on dört yaşındayken Dîvân-ı Hümâyûn ve ardından mühimme kalemine alınmıştır. Dîvânî ve celî dîvânî yazıyı Nasîh Efendi'den meşk etmiş ve icâzet almaya hak kazanmıştır. Celî dîvânîdeki başarısını yazdığı bir menşur üzerinde göstererek memuriyet görevinde derece almış ve Dîvân-ı Hümâyûn Nişan kalemine terfi ederek rütbe-i sâniyeye ödüllendirilmiştir. İki defa posta pulları ve umumi tahvillerin (banknot) kompozisyonları için Paris'e gönderilmiştir (İnal, 2021, s. 342). Ayasofya Camii, Nuruosmaniye Camii, Nallı Mescit, Bursa Ulu Cami başta olmak üzere, birkaç türbede celî sülûs levha ve taş mahkuk yazıları olmasına rağmen nesih yazı çeşidinde eserleri pek azdır. Kâtî tarzında çalışmalarının örneklerine de rastlanmaktadır. Kısa ömrüne önemli merhaleler ve kalıcı eserler sığdıran Vahdetî Efendi, 22 Muharrem 1288 / 1871 tarihinde otuz sekiz yaşında vefat etmiştir. Eyüp'te Şeyhülislam Ebussuud Efendi haziresine defnolunmuştur. Vahdetî Efendi on dokuzuncu yüzyılın ortalarında yaşamış önemli hattatlarımızdandır. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin merkez teşkilatının üç büyük kolundan Dîvân-ı Hümâyûn kalemlerinden, mühimme kalemi² ve daha sonra nişan kalemi görevinde hizmet vermiştir. Divân-ı Hümâyûn, Osmanlı Dönemi'nde, merkez teşkilâtında bugünkü Bakanlar Kurulunun gördüğü görevi yapan bir kuruluştur. Devletin siyasi, idari, askerî ve mali işlerinin, her türlü davaların ve şikâyetlerin bakıldığı bölümdür (Tevfik, 1975, s.139). Vahdetî Efendi bulunduğu konum itibarıyla, Osmanlı tarihinde kurulan ilk resmî Osmanlı Bankası olma özelliğini taşıyan Bank-ı Osmani-i Şahane'nin 1863 yılında tedavüle çıkarmayı düşündüğü ilk banknotların tasarımlarını yapmakla görevlendirilmiştir. Nişan kalemi olarak görev yapmakta olan Vahdetî Efendi, hem tahvillerin kompozisyonu ve klişelerinin³ hazırlanması hem de resmî pullarının kompozisyonu için Paris ve Londra'ya gönderilmiştir. Osmanlı arşivindeki belgelere göre, Vahdetî Efendi'nin 1280 / 1863'te kullanımda olan eski evrâk-ı sahîha-i yerine kullanılacak pullara ait kalıpların yapımı göreviyle

2 Mühimme defterleri padişahın payitahtta bulunduğu sırada, sadrazam başkanlığındaki dîvan toplantısından çıkan emirlerin kaydedildiği defterlerdir (Genç, 2010).

3 Klişe: Baskıda kullanılmak amacıyla, üzerine kabartma resim, şekil, yazı çıkarılmış metal levha.

Paris'e gönderildiği (BOA, N. 1280/1863), ertesi yılın sonlarında 1281 / 1864 tedavüle çıkarılacak umumi tahvillerin kompozisyonunu çizmek üzere yeniden Paris'e gittiği (BOA, 1281/1864), kâimelerin klişelerinin hazırlanması için Londra'ya gittiği ve 1283/1866 yılında geri döndüğüne (BOA, 1283/1866) dair önemli bilgilere ulaşmaktadır. Osmanlı Bankasının tedavüle sürdüğü banknotlar arasında özellikle 5 liralık banknot, piyasada en uzun kalan banknot olma özelliğini taşımasının yanı sıra tasarım açısından da beğeni toplamış olacak ki 1914 yılına kadar ufak değişikliklerle basımına devam edilmiştir.

Görsel 2: Sultan Abdülmecid mühürlü 250 kuruşluk kâime (kâğıt para). El yazması kâime örneklerindendir (12 Ocak 1841) (BOA, TŞH, nr. 149).

Devleti Aliye-i Osmaniyye'nin İlk Kâimeleri⁴

Osmanlı Devleti, ilk banknotlarını sosyal ve yasal reformların gündeme geldiği Tanzimat Dönemi'nde tedavüle çıkarmıştır (Görsel 2). Banknotlar bu dönemde reformların finanse edilmesi amacıyla basılmıştır (TCMB, 2024). Kaynak sıkıntısını

gidermek adına başvurulan yöntemler kısa süreli çözümler olmaktan öteye gidememiştir. Devletin finansman ihtiyacını karşılamak adına 1840 yılında “Kâime-i Nakdiye-i Mutebere” adıyla, günümüz Türkçesiyle “para yerine geçen kâğıt” tedavüle sürülmüştür. Bu kâğıt paralar bildiğimiz manada günlük mal alım satımı ya da hizmet karşılığı ödenen para niteliği taşımamaktaydı; faiz getirili borç senedi ya da hazine bonosu niteliğinde kullanılmak üzere çıkarılmıştı. İlk dönemlerde kâimelerin elle yapılması nedeniyle zamanla taklit edilip çoğaltılması, kâimeye olan güveni azaltmıştır. Sahteciliğin ve kalpazanlığın önüne geçmek için 1842 yılından itibaren kâimeler, matbaayla basılmaya başlanmış ve el yapımı olanlarla değişimi sağlanmıştır. Osmanlı Devleti, 1862 yılına kadar çeşitli şekil ve miktarlarda kâime ihraç etmiştir. İlk Osmanlı bankası, 1856'da İngiliz sermayesiyle kurulan “Bank-ı Osmani”dir. 1863 yılındaysa Fransız ve İngiliz ortaklığıyla “Bank-ı Osmani-i Şahane” adıyla devlet bankası niteliği kazanmıştır (Akyıldız, 1996, s.106).

Bank-ı Osmani-i Şahane ve İlk İhraç Ettiği Banknotlar

Osmanlı Bankasının tedavüle süreceği ilk banknotların basımı, bir İngiliz matbaası olan ve o dönemde birçok ülke ve bankanın kâğıt paralarının basımını gerçekleştiren Bradbury, Wilkinson & Co. Matbaasına sipariş edilmiştir. Bank-ı Osmani-i Şahane kuruluşunun ardından iki yüz kuruş değerinde banknotları tedavüle sürmüştür. 1863'te İstanbul'da, 1864-1869 yılları arasında da İzmir'de tedavüle sürülen iki yüz kuruşluk banknot, 8 Mayıs 1868'de piyasadan çekilip hemen ertesi günü beş liralık banknot piyasaya sürülmüştür. Beş liralık banknotun ihracından iki yıl sonra renk ve değer farkının dışında neredeyse aynısı sayılabilecek iki liralık banknotlar tedavüle sürülmüştür. Beş liralık banknotu basan matbaa Bradbury, Wilkinson & Co. ve bankanın Londra şubesinin yazışmalarından anlaşılıyor ki Ağustos 1866'da tasarımı tamamlanıp on bin adet basılan beş liralık banknot, iki yüz kuruşluk banknotlara rağbetin tatmin edici seviyeye ulaşmaması nedeniyle 8 Mayıs 1868'e kadar kasalarda bekletilmiştir (Eldem, 1998 s. 41). Osmanlı

4 Osmanlı maliyesinde kâğıt para için kullanılan tabir.

Görsel 3: Osmanlı Bankası kasa daresi, Osmanlı Dönemi'ne ait banknotların teşhir edildiği bölüm. (Fotoğraf: Hasret Gündüz).

Bankasının en başarılı banknotu sayılan mavi beş liralıklar 1914 yılına kadar basılmıştır. Osmanlı Bankası, kuruluşunun akabinde piyasaya geçici hisse senetleri çıkartmıştı. 1864'te bu hisse senetlerinin asıllarıyla değişikliği söz konusu olduğunda bunların basımında beklenmedik sorunlarla karşılaşmıştı. Hisse senetlerinin Osmanlı Türkçesi, İngilizce ve Fransızca olmak üzere üç lisanda basılması gerekmektedir. Özellikle Osmanlı Türkçesiyle yazılan metnin Londra'da bulunan ve basım işiyle ilgilenen kişiler tarafından gerektiği gibi kontrol edilemeyeşi, işlerin daha da karışmasına sebep olmuştu. Türkçe metnin yazımı için Paris'te bulunan Vahdetî Efendi'ye başvurulmuştu fakat Londra'da Turabî adında diğer hattatın provaları kontrol etmesi işleri iyice karıştırmıştı. Türkçe metnin baskı levhalarının İstanbul'da hâkk edilmesi (kazınması) mecburiyeti de işleri iyice zorlaştırmaktaydı. 1864 yılının ağustos ve eylül ayları boyunca bankanın Londra'daki müdürü William Lander ile İstanbul'daki genel müdür yardımcısı Edward Gilbertson arasındaki mektup ve provalar bu sorunu anlatıyordu. Eldem bu durumu şu şekilde analiz eder (1997): "Bankanın bir bakıma kurucu belgesi sayılabilecek hisselerin Türkçe metni yüzünden yaşanan bu kargaşa, Banka'nın Osmanlı Devleti'ne hizmet edecek yabancı bir banka olarak bulunduğu garip konumun ironik bir simgesi gibiydi". Ayrıca yazışmaların devamında, Osmanlı Bankası Londra müdürü William Lander'dan Osmanlı Bankası genel müdür yardımcısı Edward Gilbertson'a Osmanlı Bankası hisselerinin basımı ve özellikle Türkçe ibarelerin Paris'te Vahdetî ve Londra'da Turabî isminde hattatlar tarafından hazırlanmasıyla ilgili mektupta (OBA, 1864), basımı gerçekleştirilen 1 hisselik sertifikanın tasarım ve hakk edilme işlerinin Vahdetî Efendi'ye ait olduğu bilgisine ulaşılmaktadır. (Eldem, 1997, s. 44-45-46).

Banknot Tasarım ve Basım Aşamaları

Osmanlı tarihinde kâğıt paraya geçiş serüveni değişik merhalelerden geçmiştir. Dönemin teknik imkânlarının yetersizliği sebebiyle, önce elle çoğaltılmaya çalışılan kâğıt paralar daha sonra matbaa yöntemiyle basılmıştır. Para basımı için uygun matbaa makinelerinin Osmanlı Devleti'nde bulunmayışı, paranın dış ülkelerde basılmasını

zorunlu kılmıştır. 1840 yılında basılan ilk Osmanlı kâğıt paraları kâime diye adlandırılırken, Fransız ve İngiliz ortaklığıyla kurulan ilk Osmanlı bankasının (Bank-ı Osmani-i Şahane) çıkardığı kâğıt paralar banknot diye adlandırılmıştı (Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, 2023, Kağıt Para Tarihçe) (Görsel 3). Para bir ülkenin bağımsızlık ve egemenlik sembolüdür. Kâğıt paraların üzerinde kullanılan sembol, şekil ve işaretler basıldığı ülkenin kültürel, ekonomik, siyasi ve tarihî sürecinin yanı sıra sanat anlayışı hakkında da bilgiler vermektedir. 1318 / 1900-1901 tarihli bir Osmanlı arşivi belgesi, toplumun örf ve ananelerinin ihlal edilme ihtimaline karşı alınmış bir önlem niteliği taşımaktadır. Bu belgede, posta pulları ve kartpostalların üzerindeki tasarım ve yazıların, âdab ve geleneklere uyularak hazırlanması gerektiği açıkça belirtilmektedir (BOA, N. 1318).

Kâğıt para basımı üç aşamadan oluşmaktadır. İlk aşama, yapılması planlanan kâğıt paranın tasarım aşamasıdır. Bu aşamada emniyetli baskı güvenlik ve estetik yönünden ödün vermeden uzman grafikerler tarafından tasarlanarak, para üzerine kullanılacak çizgi, motif ve değişik karakterlerden oluşan desenlerin oluşturulması için düz baskı kalıpları imal edilmektedir. Kâğıt paralara dokunma hissi veren diğer görsel faktörler için uzman sanatçılar tarafından çelik veya bakır kalıplara hakk etme dediğimiz oyma ve asit yedirme çalışmalarıyla ana kalıp hazırlanmaktadır. Bu ana kalıp kullanılarak çukur baskı kalıpları imal edilmektedir. Baskı çalışmalarına geçmeden önce banknot basımına uygun kâğıt ve mürekkep gibi malzemeler de temin edilmektedir. İkinci aşamada banknot kâğıdı tabakalarına baskı makinesi yardımıyla önce düz, daha sonra çukur baskı yapılmaktadır. Bu işlemin ardından banknot tabakalarına seri ve sıra numaraları basılmaktadır. Son aşamaysa baskı işlemi biten tabakaların entegre kesim, inceleme ve paketlenme makinelerinde kesilerek kupür hâline getirilmesinin ardından uygun makineler tarafından baskı ve güvenlik unsurları kontrol edilerek uygun ya da uygun olmayan banknotlar şeklinde tasnif edilmesidir. Uygun olmayan kupürler imha edilirken, uygun olarak tasnif edilen kupürler deste ve paket hâline getirilip Emisyon Genel Müdürlüğüne teslim edilerek Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası

(TCMB) şube ve depolarından piyasaya sürülür (TCMB, 2024). Günümüzde para tasarımını grafik uzmanları yapmaktadır. 1863 yılında tam da bu iş için Londra'ya gönderilen Vahdetî Efendi, söz konusu banknotlara tasarımcı imzasını atmıştır.

1863 Tarihli Birinci Emisyon İki Yüz Kuruşluk Banknot

Görsel 4: I. Emisyon iki yüz kuruşluk banknot taslak üzerinde metin denemeleri (OBA, XX 001/70)

Görsel 5: I. Emisyon iki yüz kuruşluk banknot taslak detayı (OBA, XX 001/70)

Görsel 6: Birinci Emisyon IV. Tertip (İzmir) iki yüz kuruşluk, (OBA) 027637 seri numaralı bu banknot 16 Mayıs 1868 tarihinde ihraç edilmiştir. (https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/147657)

Görsel 7: Birinci Emisyon IV. Tertip (İzmir) iki yüz kuruşluk banknota ait yazı detay görseli (OBA) 027637) (https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/147657)

Banknot üzerinde bulunması gereken ibarelerin kompozisyon yerleşimleri ve fon desenleri Osmanlı Bankasının Londra şubesi tarafından belirlenmiş ve dört adet taslak hazırlanarak banknot tasarımları için Osmanlı şubesine teklif edilmiştir. Seçilen taslakla iki yüz kuruşluk banknotun metin yerleşimleri ve hakk işleri tamamlanarak süslemeleri yapılmak üzere Londra'ya gönderilmiştir (Eldem, 1997, s. 88). Banknot taslağı üzerindeki bazı ibareler, asıl metnine geçirildiğinde birtakım değişikliklere uğramıştır. "Sandukka" "Sandık Emini"; "Banka-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye" "Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Bankası" olarak; "Muhasib" ise "Nazır" olarak değişmiştir. Sol taraftaki dairenin içindeki "Ceza kanunnamesinin sahtekârlığa dair olan bendi derc kılınacaktır" ifadesinden, ilk aşamada böyle bir maddenin konulmak istendiği anlaşılmaktadır (Eldem, 1998, s. 91). (Görsel 5)

Görsel 8: I. Emisyon IV. Tertip (İzmir) iki yüz kuruşluk banknot arka yüzü

Banknotun arka yüzü, ön yüzünün ters görünüşünden ibarettir. Yalnızca bankanın Fransızca ismi "Banque Imperiale Ottomane" ve iki yandaki

banknotun değerini bildiren rakamlar “200” düz olarak basılmıştır. İki yüz kuruşluk banknotlar 4 Şubat 1863'te Osmanlı Bankasının ihraç ettiği ilk kâğıt paralardır. Osmanlı Bankası, bu banknotu İngiltere'deki Bradbury, Wilkinson & Co. Matbaasına sipariş etmiştir. Banknotun fonunda görülen desenler, iki yanında bulunan mavi baskılı çizgiler ve banknotun sahtekârlığa karşı korunması için “Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Bankası” ibaresinin hemen altındaki mikroskobik yazı ve ayrıca kromik yeşil ve Hint kırmızısıyla renklendirilmesi, banknotun fotoğraf yoluyla çoğaltılıp kalpazanlığa engel olacağı düşüncesiyle özellikle seçilmiştir (Eldem, 1997, s.86). (Görsel 8)

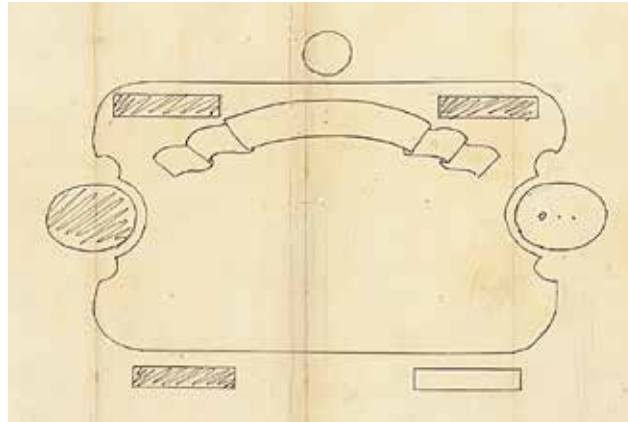
Banknotun köşebentlerinde, yoğun münhaniyle doldurulmuş çok köşeli basit bir rumi deseni mevcuttur. Tasarım geometrik şekillere bölünmüştür. Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Bankası yazısının iki tarafındaki rumi desenleri klasik formun dışında kullanılmıştır (Dizdar, 2023 s. 28-29). Banknotun üst bölümünde, sağ ve solda bulunan seri numaralarının ortasındaki geometrik şeklin içinde Sultan Abdülaziz tuğrası yer almaktadır. Hemen altında yer alan ibarelerde Osmanlı Türkçesiyle sülüs yazı kullanılarak “Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Bankası”; banknotun ihraç izninin alındığı tarih ve yer olan, “Konstantiniyye fi 1279 on beş zilhicce” (15 Zilhicce 1279/3 Haziran 1863); “İşbu varaka ibraz olundukda bedeli altun veyahud gümüş olarak nakden tediye olunacaktır”; “İki yüz kuruş” yazmaktadır. Sağ altta müdür-i evvel, solda sandık emini imzaları, ortadaysa hükûmet tarafından tayin edilmiş nazırın mührü, tâlik yazıyla düzenlenmiştir. Banknotun alt bölümündeyse Osmanlı Türkçesi ve Fransızcayla tediye mahalli yer almaktadır: “Bedeli İzmir'de tediye olunacaktır.” Bu ibareden banknotların ancak ihraç edildikleri yerde geri ödeneceği anlamı çıkarılmaktadır.

Birinci Emisyon 5 Liralık Banknot (1864)

Osmanlı Bankasının desteğiyle tedavülden kaldırılncaya kadar kâimeler, halk üzerinde büyük ekonomik zorluklar yaratmış; altın ve gümüş karşısında sürekli değer kaybetmesi, fiyat artışlarına ve halkın elindeki paranın erimesine yol açmıştır. Bu olumsuz ekonomik etkileşimler, kâimelerin toplumda kabul edilmesini güçleştirmiş ve halkın

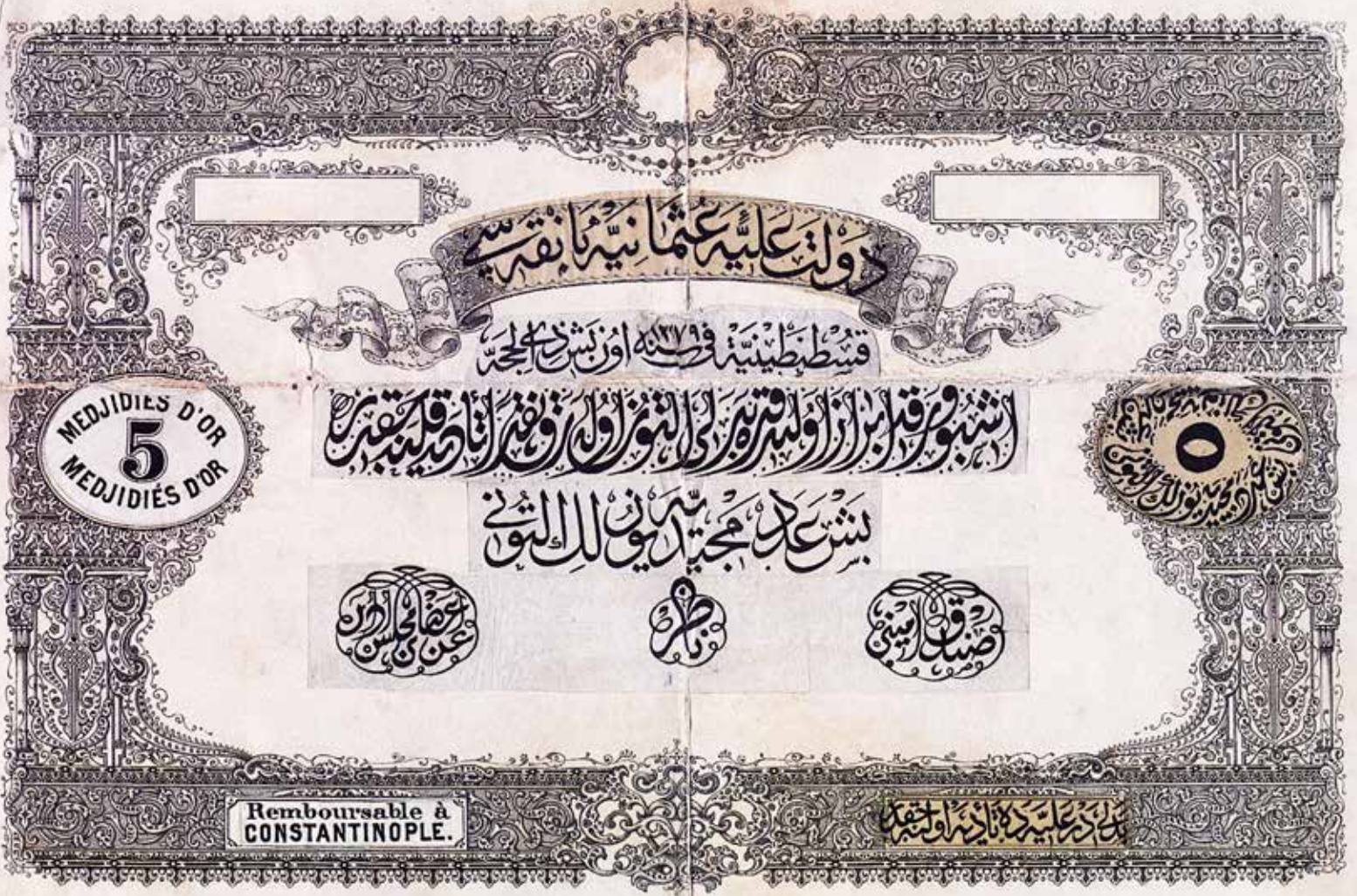
Görsel 9:
Birinci seri banknotların taslak üzerinde metin denemeleri (OBA, XX 001/70)

Görsel 10:
I. Emisyon 5 liralık banknotun çerçeve taslağı (OBA, XX 001/70)

banknotlara duyduğu güveni sarsmıştır. İki yüz kuruşluk banknotlar da başlangıçta pek kabul görmemiş fakat ilerleyen yıllarda durum değişmeye başlamıştır. Hâlâ Avrupa'daki gibi banknotlar günlük alışverişlerde kullanılmıyor olsa da iş ve ticaret çevrelerinde senet veya banka çeki gibi kullanımı yaygınlaşmaya başlamıştı. 1863'te çıkarılması düşünülmüş beş yüz kuruşluk veya beş liralık banknot, geçmişte çıkan banknotların aksine piyasada varlığını korumayı uzun süre başarmıştır. Tasarımları Vahdetî tarafından tamamlanan beş liralık banknotlar 1866 yılında basılmış fakat banknotların kullanımı tatminkâr seviyeye ulaşmadığından, kasalarda tutularak ihraç edilmemiştir (Görsel 11). Tedavüle çıkarılmasıysa 1868 yılını bulmuştur. Banknot taslağından, bu banknotun ilk önce beş yüz kuruşluk olarak düşünüldüğü anlaşılmaktadır (Eldem, 1998, s. 41) (Görsel 10).

Banknotlar üzerinde dikkati çeken hususlardan biri, iki yüz kuruşluk banknot üzerinde sülüs hatla yazılmış “Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Bankası”

Görsel 11: I. Emisyon beş liralık banknotun provası ⁵ (Mehmet S. Tezçakın Fotoğraf Arşivi)

ibaresinde (Görsel 13) hareketlerin kullanılmamasıdır. Buna karşılık, beş liralık banknotta (Görsel 12) hareketler gereken yerlerine yerleştirilmiş ve boşluk-doluluk dengesi sağlanarak daha estetik bir görünüm elde edilmiştir.

Vahdetî Efendi'nin celî dîvânî yazıyı klasik formda kullandığı örneklerden "İşbu varaka ibraz olundukda bedeli altun olarak nakden tediye kılınacaktır"

Görsel 12: I. Emisyon beş liralık banknotun sülüs hatla yazılmış metin provası (Mehmet S. Tezçakın Fotoğraf Arşivi)

Görsel 13: İki yüz kuruşluk banknot üzerindeki sülüs metni detay görseli (OBA) 027637) (<https://archives.saltresearch.org/>)

ibaresi, estetik açıdan dikkat çekicidir. Dikdörtgen bir kompozisyon içine yerleştirilen yazıda (Görsel 14) harflerin birbiriyle uyumu ve boşluk-doluluk dengesi özenle sağlanmıştır. Bu özellikler celî dîvânî yazının hem görsel hem de işlevsel niteliğini göstermektedir.

On dokuzuncu yüzyılda sınırlı kullanım alanı ve kompozisyon özelliklerine sahip celî dîvânî yazı, genellikle ferman, berat ve benzeri resmî belgelerde kullanılmıştır. Beyzi form içine art arda yerleştirilen "beş adet mecidiye yüzçük altını" ibareleriyle formun ortasına, banknotun değerini belirten beş rakamının yerleştirilmesi (Görsel 15).

Görsel 14: I. Emisyon beş liralık banknotun celî divânî hatla yazılmış metin provası (Mehmet S. Tezçakın Fotoğraf Arşivi)

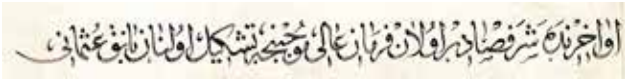
⁵ Bu banknot, basımı gerçekleştirilmemiş bir prova örneğidir; dolayısıyla görseldeki banknotun seri numarası verilmemiştir.

Görsel 15: I. Emisyon beş liralık banknotun celi dîvânî hatla yazılmış provası
(Mehmet S. Tezçakın Fotoğraf Arşivi)

Görsel 16: I. Emisyon beş liralık banknotun rikâ' hattıyla yazılmış detay görseli
(Mehmet S. Tezçakın Fotoğraf Arşivi)

Vahdetî Efendi'nin özgün tasarımlarına örnek teşkil etmektedir. Vahdetî Efendi'nin birçok yazı türünü başarıyla yazdığı bilinmekle birlikte, rikâ' hattıyla yazdığı bu metinler (Görsel 16, 17) ona ait sınırlı sayıda örneklerdendir. Akıcı bir üslupla satır düzeni şeklinde hazırlanmış kompozisyonda (Görsel 17) harflerin satırdaki duruşları, birbirleriyle uyumu ve boşluk-doluluk dengesinin hareketlerle desteklenerek oluşturduğu estetik görünüm dikkat çekmektedir.

Görsel 17: Vahdetî Efendi'nin Osmanlı Bankası için tasarlanan muvakkat hisse senetleri için yazdığı rikâ' metni örneği
(Eldem, 1997, s.48)

Cumhuriyetin ilk kâğıt paralarına kadar, banknotlar üzerinde resim görülmemektedir. Günümüz kâğıt paralarının üzerinde Türk tarihi için önemli şahsiyetlerin portreleri, manzara, resim gibi unsurlar bulunmaktayken Osmanlı Dönemi'ne bakıldığında portrelerin yerini "tuğra-i garra" adı verilen, padişahın ve babasının isminin bulunduğu, girift bir yazı türü olan tuğra yazı yer

Görsel 18: Beş Mecidiye altınlık banknotun provası
(Mehmet S. Tezçakın Koleksiyonu)

almaktadır (Pekşen, 2004). Osmanlı Bankasının çıkardığı ilk banknotlardan biri de mavi beş liralık banknotlardır. Tasarım aşaması 1864'te başlayan banknotun basım aşaması, Ağustos 1866'da tamamlanmasına rağmen ekonomik ve mali sebepler nedeniyle kasalarda tutularak 8 Mayıs 1868 tarihinde tedavüle sürülmüştür (Görsel 18). Beş liralık banknot içerdiği bilgiler açısından eski iki yüz kuruşluk banknottan pek farklı değildir. Değişiklikler, meblağın altın olarak ifade edilmesi ve "Müdür-i evvel" ibaresinin, "An âzâ-yı Meclis-i idare" (Yönetim kurulu üyelerinden) olarak değiştirilmesinden ibarettir.

Rıza Saffet Bey (oğlu), Hazîne-i Fünûn dergisi için yazdığı Hattat-ı Meşhur Vahdetî bahsinde bu banknotlar için şu ifadelerle yer vermiştir (Rıza, 1313):

"Bu eserler içinde bilhassa banknotlar şây'an-ı dikkattir. Kâimenin balasında ve iki tarafındaki Fransızca rakamların altında, hurdebin⁶ ile okunur surette yirmi defa; (Beş adet mecidiye yüzlük altını) ibaresi (Görsel 20) ve yine kâimenin sağ cihetinde beyzi şekil-i dîvânî celîlesi ile iki defa muharrer olan; (Beş adet mecidiye 100'lük altını) (Görsel 15) ibaresi ve yine o şekilde olarak yirmi defa tekrar etmiştir ki bugün o kadar dakik yazıya değil, celîsini yazacak hattatımız yoktur".

Banknotun arka yüzü, ön yüzünün ters görünüşünden ibarettir (Görsel 19). Yatay şekilde tasarlanan banknot Hint kırmızısı, mavi ve yeşil renkten oluşmaktadır. Banknot, alt ve üst kısmındaki

⁶ Gözle görülmeyen ufak şeyleri gösteren âlet, mikroskop.

Görsel 19:
Beş Mecidiye
altınlık
banknotun
arka yüzü
provası
(Mehmet
S. Tezçakın
Koleksiyonu)

Görsel 20:
Beş liralık
banknotun sağ
üst köşesinde
gubârî yazıyla
yirmi defa “beş
adet mecidiye
yüzlük altını”
ibaresi detayı
(Osmanlı
Bankası
Müzesi kasa
daresi teşhir
bölümü)

bordür açık renk zemin üzerine koyu mavi helezon şeklindeki katlamalı rumi motifleriyle bezenmiştir. Bordürün çıkış noktası ortabağdır. Ortabağ rumiler üzerinde birbirine dolanan pîçîde rumiler ve dendanlı rumiler görülmektedir. Banknotun sağ ve sol yanındaki bordür, farklı bir tasarıma sahiptir. Rumi motifleri kullanılan bordürdeki iri dendanlı motiflerin içi noktalarla süslenmiştir. Desenin orta kısmında düğümlü geometrik şekil kullanılmıştır. Para üzerindeki geometrik tasarımda genel olarak helezon dalları ve boşlukları doldurmak için küçük ebatlı kıvrımlı tirfiller kullanılmıştır. Sağ ve sol tarafta kullanılan biri Latince diğeri Osmanlı Türkçesi olan numaraların çevresi tirfil ve serbest rumi motifleriyle süslenmiştir. Latin paranın orta kısmındaki “Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Bankası”, “Konstantiniyye fi 1299 on beş zilhicce” yazısı rokoko tarzda bir pafta üzerine sülüs hatla yazılmıştır (Akkaleli, 2019, s. 85-86). Celî dîvânî yazıyla “İşbu varaka ibraz olundukda bedeli altın olarak nakden tediye kılınacaktır”(Görsel 14); devamında sülüs yazıyla “Beş adet mecidiye yüzlük altunu” ibaresi

bulunmaktadır. Bunların altında, sağda celî dîvânî yazıyla “An âzâ-yı Meclis-i idare” (Yönetim kurulu üyelerinden), solda celî dîvânî harfler ağırlıklı olmak üzere bazı harfleri sülüs yazıyı andırır bir tarzda sandık emininin tasdik ibareleri, ortadaysa nazırın mührü sülüs yazıyla yer almaktadır. Sağ ve sol taraftaki banknotun değerini ifade eden rakamların etrafı, Fransızca “Médjadies D’or” ve celî divânî ile Osmanlı Türkçesi olarak “beş adet mecidiye yüzlük altını” ibareleri yer almaktadır. Kâimenin alt bordür tasarımı içinde sağ ve sol köşelerde Osmanlı Türkçesi ve Fransızca olarak tediye mahalli yer almaktadır. Türkçe ibarede rikâ’ ile “Bedeli Deraliyye’de tediye olunacaktır” (Görsel 16) yazılmıştır.

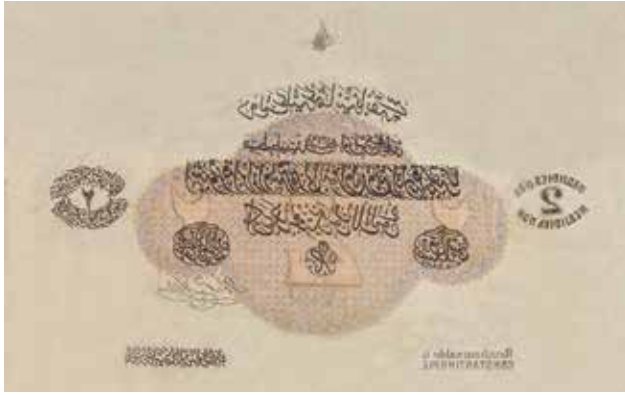
Görsel 21. I. Emisyon iki liralık banknotun şeffaf kâğıt üzerindeki metin denemeleri (Mehmet S. Tezçakın fotoğraf arşivi)

1863 Tarihli Birinci Emisyon İki Liralık Banknot (1869)

8 Mayıs 1868’de tedavüle çıkarılan beş liralık banknotun ihracından bir yıl sonra neredeyse bir benzeri sayılabilecek iki liralık banknot, 30 Mayıs 1869 tarihinde tedavüle çıkarılmıştır. Bu banknotun beş liralık banknottan farkı iki lira değerinde ve yeşil olmasının dışında banknotun en alt kısmına yerleştirilen “BANQUE IMPERIALE OTTOMANE” yazısından ibarettir (Görsel 22) (Eldem, 1998, s. 73). İki liralık banknot, üzerinde yer alan ibareler ve nakışlarla beş liralık banknotun bir benzeridir. Resimde görünen tasarım Vahdetî Efendi’nin elinden çıkmış bir eskiz çalışmasıdır. Banknotların ilk tasarım denemeleri olarak değerlendirilebilir (Görsel 21).

7 Gubârî: Çıplak gözle okunamayacak kadar küçük yazı çeşidi.

Görsel 22. I. Emisyon iki liralık banknotun bir örneği (Mehmet S. Tezçakın Koleksiyonu)

Görsel 23: I. Emisyon iki liralık banknotun arka yüzü (Mehmet S. Tezçakın Koleksiyonu)

Rıza Safvet Bey (oğlu), Vahdetî Efendi'nin sanat yeteneklerini değerlendirirken, onun Sanayi-i Nefise'nin birçok alanında üstat olduğunu, ressamlık ve hakkâklıkta derin bilgisinin bulunduğunu ifade etmektedir (Safvet, 1313, s. 19-20). Bu bağlamda, Vahdetî Efendi'nin Sultan Abdülaziz için zümrüt taşı üzerine yaptığı mühür çalışmasına atıfta bulunarak, İstanbul'da bugüne kadar zümrüt üzerine böyle bir hakkâk çalışmasının yapılmadığını belirtmektedir. III. Napolyon ve eşi Eugénie için şifre hat tekniğiyle

işlediği kol düğmeleri (Serin, 2010, s. 203-205) ve kendi tasarımları olan hâk işleri arasında Refia Kerrâ ve Adli Ebussuûdoğlu'nun koleksiyonlarındaki mühürler de Vahdetî Efendi'nin hakkâklık sanatındaki önemli örnekleri arasında yer almaktadır (Görsel 24). Bu bağlamda 1914 yılına kadar tezyini açıdan fazla bir değişikliğe uğramamış bu banknotların matbaa basımında kullanılan klişelerinin hâk işleri, Vahdetî Efendi tarafından yapılmıştır. Banknot üzerindeki yazılara bakıldığında sülüs ve dîvânî yazının ağırlıklı olarak kullanıldığı görülmektedir. Sülüs yazı, dönemin en yaygın ve en beğenilen hat türlerindendir. Resmî bir belge niteliği taşıyan banknotlar üzerinde gördüğümüz diğer yazı çeşidiyse dîvânî yazıdır. Bu yazı, dönemin anlayışına göre çoğunlukla resmî belgelerin yazımında kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde Dîvân-ı Hümayun'da alınan kararlar, yazışmalar, fermanlar, berat, menşur, biti, buyruldu, hüküm, misal, tevkî', yarlık, nişan, vakfiye ve i'lâm gibi resmî yazılar bu hatla yazılmıştır. "Dîvana mahsus" anlamına gelen bu yazı çeşidi sadece dîvanda yazıldığı için bu adı almıştır. Daha önceki asırlarda harf anatomileri ince ve cılız bir görünümde olan bu yazı, gereksiz keşide ve işaret eksikliklerinden kurtularak asıl karakterini on

Görsel 24: Vahdetî Efendi'nin ta'lik hatla tasarladığı, şahsına ve Şerife Âişe Sıddıka Hanıma ait mühür baskıları (Hasan Adli, Refia Kerrâ Yavsi Ebussuûdoğlu Koleksiyonu (İşler, 2021, s. 667)

dokuzuncu yüzyılda almaya başlamıştır (Alparslan, 2016, s. 268-269).

Sonuç

Mehmet Şevket Vahdetî Efendi, 19. yüzyılda yaşamış, mesleği ve konumu itibarıyla dönemin önemli hattatları arasında yer almaktadır. Aynı zamanda iyi bir hakkâk ve kâtı' sanatçıları arasındadır. Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz adına birçok ferman ve berat yazmış, tuğralar çekmiş ve bu başarılarıyla takdir ve iltifat görmüştür. Çok yönlü bir sanatçı olarak nitelikli eserler ortaya koymuş ve sanat anlayışını her alanda yansıtmıştır. Osmanlı Bankası için hazırladığı banknotlar, Vahdetî Efendi'nin tasarımda yakaladığı estetik ve yenilikçi bakış açısını gözler önüne seren önemli örneklerdir. Bu banknotlar, sadece tarihî belge niteliği taşımakla kalmayıp, aynı zamanda 19. yüzyılın ilk çeyreğinde hat ve tezhip sanatının gelişimi hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akkaleli, F. B. (2019). *Osmanlı Son Dönem Kâimeleri ile Cumhuriyet Dönemi I. Emisyon Banknot Tasarımlarının Süsleme, Yazı ve İçerik Açısından İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi. Isparta
- Akyıldız, A. (1996). *Osmanlı Finans sisteminde dönüm noktası; kâğıt para ve sosyo-ekonomik etkileri*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Alparslan, A. (2016). *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Dizdar, S. G. (2023). *Osmanlı Dönemi kâğıt paralarının tezyini açıdan incelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Eldem, E. (1997). *135 yıllık bir hazine: Osmanlı Bankası Arşivinde tarihten izler*. İstanbul: MAS Matbaa.
- Eldem, E. (1998). *Osmanlı Bankası banknotları*. İstanbul: MAS Matbaa.

- Genç, Y. İ. (2010). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi rehberi*. İstanbul: Başbakanlık Basımevi.
- Temelkuran, T. (1975). *Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, (6), 129-177. <https://doi.org/10.26650/TUDED2024-1422019>
- İnal, İ. M. (2021). *Son Hattatlar*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- İşler, N. (2021). *Suûdü'l-Mevlevî: Hayatı, Eserleri ve Dîvânı (Zâdegân)*. Ankara: Oku Okut Yayınları
- Rıza, S. (1313, Muharrem 18). *Hattat-ı Meşhur Vahdetî. Hazîne-i Fünûn*, (3), 19-20.
- Osmanlı Arşivi, (BOA), A.MKT. NZT. (1280), No. 523, Gömlek No. 21.
- Osmanlı Arşivi, (BOA), A.MKT. MHM. (1281). No. 314, Gömlek No. 9.
- Osmanlı Arşivi, (BOA), A.MKT. MHM. (1283). No. 356, Gömlek No. 72.
- Osmanlı Arşivi, OBA, X. o. (1864).
- Serin, M. (2010). *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı
- Pekşen, A. (2004, 1 Nisan). *Türk Lirası banknotlarının görselliği üzerine. İzinsiz Gösteri Dergisi* (5). Erişim tarihi: 09.03.2024 https://www.izinsizgosteri.net/asalsayio5/ali.peksen_05.html
- Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB). (2024). *2024 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*. Erişim tarihi: 09.03.2024 www.tcmb.gov.tr
- Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB). (2024). *TCMB Sanal Müze*. Erişim tarihi: 09.03.2024 <https://sanalmuze.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/sanalmuze/tr/main+menu/banknotlar/Banknot+Uretim+Sureci>
- SALT Araştırma. (1868, 16 Mayıs). *200 kuruş - 200 piastres. Abdülaziz tuğralı annulé damgalı banknot. Edhem Paşa mühürlü Alléon ve De Cramer imzalı [Banknot]*. SALT Araştırma (EMBBII003). İstanbul. Erişim tarihi: 09.03.2024 <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/147657>
- İstanbul Tarihi. (tarih yok). *Osmanlı dönemi İstanbul'unda finans*. Erişim tarihi: 09.03.2024 <https://istanbultarihi.ist/207-osmanli-donemi-istanbulunda-finans>